

Avilova Zərifə İsmayıl q.¹³

ORTA ƏSR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNDƏ İSİMLƏR

Məhəmməd Əmaninin “Divan”ında lüğət ehtiyatının böyük bir qismini isimlər təşkil edir. Burada işlənən isimlər müasir Azərbaycan ədəbi dili baxımından elə bir əsaslı dəyişikliyə uğramamışdır. Lakin “Divan” leksik tərkibi etibarilə müasir dilimizdən, az da olsa fərqlənir. Belə ki, “Divan”da işlənən isimlərin bir qismini müasir ədəbi dilimizdə işlənməyən qəliz ərəb, fars sözləri, bir qismini isə müasir ədəbi dilimiz üçün arxaikləşmiş sözlər təşkil edir.

Divana daxil olan isimləri tədqiq etdikdə məlum olur ki, bu kateqoriyaya xas olan bəzi qrammatik əlamətlər qıpçaq, qarluq qrupu türk dillərinə uyğundur. Bu isə təsadüfi deyildir, çünki “... orta əsrlərdə, Azərbaycan ilə Orta Asiya xalqlarının elm və ədəbiyyat xadimləri arasındakı yaxın münasibəti, şairlər arasında sənətkarlıq mübadiləsi və s. bu cəhətdən müəyyən rol oynamışdır”.

Divanda olan isimləri mənşəyinə görə, əsasən, iki qrupa bölmək olar.

I. Azərbaycan sözlərindən ibarət olan isimlər:

- a) Müasir Azərbaycan dilində işlənən isimlər.
- b) Müasir Azərbaycan dili üçün arxaik hesab edilən isimlər.

II. Ərəb-fars mənşəli sözlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, Əmani “Divan”ında rast gəldiyimiz və vaxtilə Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində olan bir sıra sözlər müasir dilimiz üçün arxaikləşmişdir. Belə arxaik sözlərin bir qismi müasir dilimizin müxtəlif dialekt və şivələrində öz izini saxlamış, digər qismi isə fonetik cəhətdən müəyyən dəyişikliyə uğramışdır. “Divan”da elə arxaik sözlər də vardır ki, onları ancaq Azərbaycan dilinə məxsus hesab etmək doğru olmaz, çünki, bunlar demək olar ki, türk dilli xalqların əksəriyyəti üçün ortaqlıq sözlərdir. Bir qrup sözlər isə məzmunca yeni mənə kəsb etmişdir.

I. Müasir Azərbaycan ədəbi dili üçün tam arxaikləşmiş sözlər:

Nəstə - şey

Qəmi-əşq ilə qan yudmaqdan özgə; Ləziz irməs məzağə hiç **nəstə** /s. 68/. İki saymaz həqqin birliyin bilən; **Nəstə** çatmaz mənlük dəvasın qılan /s. 41/. Ah ki, bəzmi-fələk saqisinin dövründə; Qeyri-xunabi-cigər görmədi hiç **nəstə** könül /s. 80/. Sənsiz könlü **nəstə** çatmaz; Bilmən nolacaqdur halım /s. 43/.

Nəstə sözünə həmin mənada bir sıra qədim türk dili abidələrində təsadüf etmək mümkündür. Bu abidələrdə iki şəkildə - **nəstə** və **nəsnə** formasında işlənmişdir. M.Kaşğaridə də **nəsnə** sözünün şey mənəsində işlənməsi qeydə alınmışdır.

Qut - səadət, xoşbəxtlik, bəxt; yemək, azuqə

Türk mənşəli bu söz /qut/ M.Əmaninin “Divan”ında həm xoşbəxtlik, səadət, həm də yemək, azuqə mənəsində işlənmişdir.

Ey adı zikrül – lisanım; Adındun **qut** tapan canım /c. 43/. **Qut** eləsün həmrəhi-əhlü əyal; Balıgü tuzni ona qılduk həlal /s. 34/.

Qut sözü Orxon-Yenisey abidələrinin dilində bəxt mənəsində işlənir. Məsələn, ...əzim qutım bar üçün qağan olurtım /özümün baxtım olduğu üçün xaqan taxtında oturdum/.

XV əsr Azərbaycan dilinin yazılı abidəsi olan “Əsrnamə”nin dilində də qut sözünün hər iki mənada işlənməsi müşahidə edilmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, can, ruh, həyat qüvvəsi, ruh yüksəkliyi, həmçinin, səadət, xoşbəxt, bəxt mənəsində işlənən və qədim tarixə malik olan bu söz – qut qədim türk dillərinin əksəriyyətində işlənmişdir.

Məlumdur ki, dilimizdə ümumxalq sözlərinin mənaca zənginləşməsi getdikcə güclənir. Belə güman etmək olar ki, qədim tarixə malik olan qut /səadət, bəxt/ sözü də dilimizin sonrakı inkişaf prosesində daha yeni məzmunlar kəsb etmişdir. Məsələn, bu günkü canlı danışıq dilində işlənən “qutum qurudu”, “ye ki, ürəyində qut olsun”, qıtlıq və s. sözlər qədim qut sözündəndir.

Tün/dün - gecə.

Divanda gecə və gündüz sözləri müasir formasından fərqli olaraq (gün: tün//dün) kimi qədim şəkildə işlənmişdir.

Gərkəc səgi-kuyini təməlluq acəb irməs; Çün hər **tün** edər tövri-mühəbbanə bizimlə /s.6/. Zarlığdur işim **dünü** gün /s.47/.

Yüz tuman məhnət ilən qalmışam, ey can, sənsiz, : **Dünü** gün könlüm edər naləvü əfqan sənsiz /s.64/.

Orxon-Yenisey abidələrində və Nəsiminin dilində də tün sözünün gecə mənəsində işləndiyi qeydə alınmışdır.

Bu söz qədim türk dillərində də işlənmişdir.

Dün sözü Divanda müasir dilimizdəki dünən mənəsində /dün-ən/ da işlənmişdir. Məsələn: **Dün** gecə yuğuda gördüm ani, Dedi ki, neçuksin, ey Əmani /s.38/; Tülü'i – mahtab üçün çəkərdim, Dəmadəm **dün** gecə çox intızarı /s.14/; Eşitdim öz-özünə **dün** der idi; Piri kim, iki vəqt əfyun yer idi /s. 40/.

Danla - sabah, səhər.

Yox çü ümmid əsəri-nəşv nümədin danlağa, Bülbüli-şeydayə, ey gül, munca istiğna nədir?

Tamuq - cəhənnəm.

ər-igid /s.36/, kişi-adam /s.34/, ağır-böyük /s.35/, tirlük-həyat /s.5/, gün-gündüz /s.47, 64/.

Bu sözlərə nümunələr daxilində nəzər salaq. Məsələn:

Aləm ara sən kibi bir gerçək **ər**; Görəmədüm munca ki, qıldım güzər /s.36/; Açmamış ikən o tənurin başın; Gördü ki, bir **kişi** döğür qapusun /s.34/; Nəgəh oşol həli-dil içidə bigüman; Yetdi qəzadin bir **ağır** karvan /s.35/; Hiç bilməsin necük bulğay sərəncam, ey könül: Bəylə **tirlük** ansız ölməkdin yəman oldu; Yüz tuman möhnət ilan qalmışam ey can sənsiz /s.5/; Dün **gün** könlüm edər naləvü əfqan sənsiz /s.64/; Zarlığdur işim dünü gün /s.47/.

Divanda rast gəldiyimiz və haqqında danışdığımız bütün bu arxaik isimlər təkcə M.Əmaninin dilində deyil, bütün klassiklərin dilində az və ya çox dərəcədə işlənmişdir. Göründüyü kimi bu arxaik isimlərin bir qismi dilimizdən tamamilə çıxmış, bir qismi bu və ya digər şivədə öz izlərini saxlamış, digər bir qismi isə fonetik cəhətdən dəyişikliyə uğramışdır.

Düzəltmə ismlər:M.Əmaninin “Divan”ında düzəltmə ismlər iki üsulla yaranır:

a) adlardan /isim, sifət, say və əvəzlilikdən/ isim düzəldən şəkilçilər vasitəsilə buraya ərəb-fars dillərindən alınma düzəltmə ismlər də daxildir: b) feillərdən isim düzəldən şəkilçilər vasitəsilə.

a) Adlardan isim düzəldən şəkilçilər

-liq, -lik, -lük. Məlum olduğu kimi Azərbaycan dilinin bütün tarixi abidələrində, o cümlədən türk dillərinin əksəriyyətində bu şəkilçi ilə düzələn sözlər işlək və məhsuldar olmuşdur. Orxon-Yenisey abidəsində də bu şəkilçi ilə düzələn bir neçə söz vardır.

-liq, -lik şəkilçisi XVII əsr Azərbaycan dilində, eləcə də Əmaninin əsərlərində öz məhsuldarlığı ilə fərqlənir. Bu şəkilçi vasitəsilə həm Azərbaycan, həm də ərəb-fars sözlərindən müxtəlif mənalı isimlər düzəlmişdir.

1) Azərbaycan sözlərindən düzələn ismlər:

Yox idi hiç qism yeməkdən nişan; **Aclıq** almışdı əlindən inan (s.39). **Varlıq**ni saygil fani; Məhəbbət məğamın tani (s.44). **Ayrılıq** yulduzi batmaz; Gecə vayımdən el yatmaz (s.43). Leyk olar **mənliq**ieyləb hibə, Şahi-vilayətğə qılıb iqtida (s.36).

2) Ərəb-fars sözlərindən düzələn ismlər:

Üşşaq, gəlib məndin edin kəşbi-ğəmi-eşq; Bu sənətin adabidə **ustaqlıq**ım var. Qövğayi-cəhan şüglidin **azadlıq**ım var (s.58). **Əzizliq** görməyə aləmdə çün xar olmadın qorxar (s.54). **Şeydaliq** ədasidə cü **imdadlıq**ım var. Peyvəstə bu adətğə çü **mötadlıq**ım var (s.58). Söylədi xadimlər olun tez rəvan; **Dünyəliq**ım hər nə ki, bardur zəman (s.36).

Yuxarıda verdiyimiz nümunələrdən başqa –liq, şəkilçisi ilə düzələn kamranlıq (f); xudraylıq (f-a); şadmanlıq (f); pəstliq (f), paklıq (f), varlıq (Azərb.); hərəmlıq (23) 6, 10, 62, 64, 65, 63, 31 və s.) kimi isimlər də vardır.

Kazım bəy bu şəkilçilərin türk dillərində həddindən artıq işlək olmasını müşahidə etmiş və göstərmişdir ki, -liq şəkilçisi kiçiltmə mənalı sözlərdən başqa bütün adlara artırıla bilər.

Divanda –liq şəkilçisinin işlənməsində müasir dilimizdən fərqli bir sıra xüsusiyyətlər nəzərə çarpır.

a) -liq, -liq şəkilçisi ilə işlənən sözlər o qədər məhsuldar olmuşdur ki, hətta müasir Azərbaycan dilində həmin şəkilçini qəbul etməyən bəzi sadə isimlər də -liq, -lük şəkilçisi qəbul etmişdir. Məsələn:

Bu **sifətliq**ni, Əmani, görsən, İzinin tozunu qıl eynikə şəfa /s.71/. **Özlüq**ın yar rızasığə berib, Bul, Əmani, qamudin fariğülbal /s.80/.

b) Mənşə etibarilə -li, -li, -lu, -lü şəkilçisinin –liq, -lik, -luq, -lük şəkilçisindən törəməsi türkologiyada məlum məsələdir. Bu iki şəkilçinin /-lik, -luq, və -li, -lu/ differensiallaşması isə şübhəsiz ki, qədim dövrdən başlanmışdır.

-liq, -lik, -luq, -lük şəkilçisi qədim türk dili abidələrindən mənaca –li, -li, -lu, -lü şəkilçisini də əvəz etmişdir. Bu hala “Divan”da yeganə bir nümunədə rast gəldik. Məsələn:

Könül **adlıq** bir bəlalum bardı; Uğradı tufanğa dər girdabi-eşq /s.72/.

Müasir uyğur dilində -liq, -lik, -luq, -lük şəkilçisi, eyni zamanda –li, -li, -lu, lü şəkilçisinin də funksiyasını yerinə yetirir.

c) Divanda bəzi sözlər özünün ilk mənasını saxlayır və bu xüsusiyyəti ilə müasir Azərbaycan ədəbi dilindən fərqlənir. Məsələn:

Hərçənd kim, olmadı fələk yar bizə; **Rahət** yerinə yetürdi azar bizə /s.28/; Bihəmdülillah təəşşüq aləmində, Tapıb **rahət**, xilas olduq ənadın /s.83/.

Göründüyü kimi bu misralardakı rahət sözü müasir Azərbaycan dili baxımından –lik şəkilçisi qəbul etməli və rahatlıq işlədilməli idi.

ç) Divanda –liq, -lik şəkilçisi ilə işlənən nümunələrin çoxluğuna baxmayaraq, həmin şəkilçinin /dodaqlanan variantı/ -luq, -lük variantı ilə düzələn sözlər demək olar ki, çox azdır:

Özlüqın yar rızasınə berib; Bul, Əmani, qamudin fariğbal /s.80/.

-daş, /-taş/. Türk dillərində danışan xalqların təxminən hamısı üçün ortaqlı olan bu şəkilçi öz ifadə məzmununa görə həmin dillərin əksəriyyətində olduğu kimi sa. Bu şəkilçinin etimologiyasına dair türkoloqlar müxtəlif fikirlər söyləmişlər. Hələ keçən əsrin sonunda K.Q.Zaleman belə bir fikir irəli sürmüşdür ki, -daş şəkilçisi da-eş hissələrindən ibarətdir ...-da ismin yerlik həli, -eş isə yoldaş, ortaqlı deməkdir.

N.K.Dmitriyev də K.Q.Zalemanın bu şəkilçi haqqında irəli sürdüyü fikrin tamamlayan başqa bir fikir söyləyir. O, bu şəkilçinin /-daş/ “adaş”/eyni adlı/ sözündən törəməsi ehtimalını irəli sürür.

Bir qrup türkoloqlar isə bu şəkilçi haqqında tamamilə başqa fikirdədirlər. Lakin bu dilçilərin irəli sürdükleri fikirlər bir o qədər də inandırıcı deyildir. Yəni –daş, -taş şəkilçisinin nə S.Cəfərovun göstərdiyi kimi fars dilindən

keçməsi fikri, nə də K.A.Baskakovun irəli sürdüyü –las, -les, -laş, -leş adlardan feil düzəldən şəkilçilərdən törəməsi ehtimalı elmi cəhətdən inandırıcıdır.

Fikrimizcə, K.Q.Zalemanın və N.K.Dmitriyevin mülahizəsi daha elmi və həqiqətə uyğundur. Çünki türk dillərinin, o cümlədən Azərbaycan dilinin qədim abidələrindən hesab edilən “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dilində –daş şəkilçisi həmin müəlliflərin irəli sürdüyü fikrə uyğun olaraq, hər hansı bir şəxsin eyni bir şeyə və eyni fikrə, nəhayət, eyni ada (ortaqlı) malik olması məzmununu ifadə etmişdir. Müasir Azərbaycan dilində işlənən qardaş sözü “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının və “Əsrarnamə”nin dilində qarındaş (yəni eyni qarından olan), yaxud ədəbi dilimizdə işlənən həmfikir və həmsöhbət sözlərinin özbək dilində fikrdaş (eyni fikirli), suxbatdaş (həmsöhbət) formasında işlənməsi K.Q.Zalemanın bu şəkilçi haqqında irəli sürdüyü fikrini bir daha təsdiq edir.

–daş şəkilçisi, əsasən, isimlərə artırılaraq, yeni mənalı isimlər əmələ gətirir.

“Divan”da bu şəkilçinin yalnız –daş variantı ilə işlənən sözlərə rast gəldik.

Sirdaşımız olan qardaş; Könül istədiyi **yoldaş** (s.43); Xəyalın bulğalı könülgə **yoldaş** (s.10); Etsə tan, irməs ki, bar **sirdaşıq** (s.42); Eşq rüsvalarigə **yoldaşuz** (s.65).

-daş, (-taş) şəkilçisinin Azərbaycan dili abidələrinin bəzində –daş, bəzində isə –taş fonetik variantına təsadüf olunur. Məsələn:

Bu nəsnələri götürəcəkdir olursanız, qız **qarındaşımı** verəəm (K.D.Q.c.46).

Yoxdur mənə bir rəfiq **ğəmtaş** (Məsihi). Sana xurşid olub dayə Məsihadur **əməktəşin**, (Kişvəri, s.43); İki gözüm işığı şahzadə simuzərin; Bəni də **yoldaş** apar, qoyma Natəvan: getmə. (Natəvan).

-ən. Bəzi tədqiqatçılar bu şəkilçini kəmiyyət kateqoriyasını ifadə edən formal əlamət hesab edirlər. Bu şəkilçi M.Əmaninin Divanında bir sözün tərkibində özünü göstərmişdir /ərənlər/. Lakin həmin sözdə –ən şəkilçisi kəmiyyət mənası bildirməkdən daha çox sözdüzəldici şəkilçi kimi çıxış edərək sözə ümumilik mənası vermişdir. Məsələn:

Şah dedi ki, qürsləri ver geri; Bardurur munda **ərənlər** sirri /s.35/.

Həmin söz /eren/ Orxon-Yenisey abidələrində də işlənmişdir. Y.Q.Məmmədov yazır: “... Eren sözündə isə –en şəkilçisi əvəllər cəm şəkilçisi olmuşdur. Sonralar sözlə qovuşuq şəkildə işlənərək çox vaxt –lər şəkilçisini də qəbul etmişdir. Məsələn:

Övliyalar, övliyatlar, **ərənlər**; hanı məni doğru yola verənlər? /Aşiq Novruz/.

Divanın dilində qeyri-məhsuldar şəkilçilərə də təsadüf olunur. Məsələn, qapuçı /s.89/, bağça /s.48/, ağca /s.37/, ləkciyəz /s.37/ və s.

ƏDƏBİYYAT

1. H.Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi morfolojiyası. Bakı, 1962.
2. K.A.Баскаков. Каракалпакский язык. II т.М., 1952.
3. Ş.X.Xəlilov. Язык Азербайджанского письменного памятника XV века Асрарнаме» (морфологические особенности) Автореферат к.д. Баку, 1974.
4. S.E.Malov. Уйгурский язык. М-Л.
5. Ə.Dəmirçizadə. Azərbaycan dilindəki oğuz qırçaq lisani ünsürləri. DillInstitutunun əsərləri, I c., Bakı, 1947.
6. M.Şirəliyev. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları.
7. M.Kaşğari. Divanü-lügət-it-türk. Anqara, I c., 1943.
8. Qərb qrupu dialekt və şivələri. Bakı, 1967.
9. Древнетюркский словарь, Л., 1969.
10. Y.Q.Məmmədov. Orxon-Yenisey abidələrində isim /namizədlik dissertasiyası/. Bakı, 1966.

Açar sözlər: lügət ehtiyatı, isimlər, müasir Azərbaycan dili, sözün leksik tərkibi, arxaikləşmiş sözlər.

Ключевые слова: словарный запас, существительные, современный азербайджанский язык, лексический состав, архаичные слова.

Key words: dictionary backup, nouns, modern Azerbaijani, lexical composition, archaic words.

XÜLASƏ

Divanda lügət ehtiyatının böyük bir qismini isimlər təşkil edir. Burada işlənən isimlər müasir Azərbaycan ədəbi dili baxımından elə bir əsaslı dəyişikliyə uğramamışdır. Lakin “Divan” leksik tərkibi etibarilə müasir dilimizdən, az da olsa fərqlənir. Belə ki, “Divan”da işlənən isimlərin bir qismini müasir ədəbi dilimizdə işlənməyən qəliz ərəb, fars sözləri, bir qismini isə müasir ədəbi dilimiz üçün arxaikləşmiş sözlər təşkil edir. Divanda olan isimləri mənşəyinə görə, əsasən, iki qrupa bölmək olar.

I. Azərbaycan sözlərindən ibarət olan isimlər:

a) Müasir Azərbaycan dilində işlənən isimlər.

b) Müasir Azərbaycan dili üçün arxaik hesab edilən isimlər.

II. Ərəb-fars mənşəli sözlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, Əmani “Divan”ında rast gəldiyimiz və vaxtilə Azərbaycan dilinin lügət tərkibində olan bir sıra sözlər müasir dilimiz üçün arxaikləşmişdir. Belə arxaik sözlərin bir qismi müasir dilimizin müxtəlif dialekt və şivələrində öz izini saxlamış, digər qismi isə fonetik cəhətdən müəyyən dəyişikliyə uğramışdır. “Divan”da elə arxaik sözlər də vardır ki, onları ancaq Azərbaycan dilinə məxsus hesab etmək doğru olmaz, çünki, bunlar demək olar ki, türk dilli xalqların əksəriyyəti üçün ortaqlı sözlərdir. Bir qrup sözlər isə məzmunca yeni məna kəsb etmişdir.

Bu baxımdan Divanda işlənən arxaik sözləri əsasən üç yerə ayırmaq mümkündür: Müasir Azərbaycan ədəbi

dili üçün tam arxaikləşmiş sözlər, şəkilcə arxaikləşmiş sözlər, yeni məna kəsb etmiş sözlər. “Divan”da rast gəldiyimiz və haqqında danışdığımız bütün bu arxaik isimlər təkcə Məhəmməd Əmanın dilində deyil, bütün klassiklərin dilində az və ya çox dərəcədə işlənmişdir.

РЕЗЮМЕ

В «Диване» большую часть словарного запаса составляют существительные. С точки зрения современного азербайджанского литературного языка используемые здесь существительные не подверглись особым изменениям. Но «Диван» по лексическому составу, хоть и мало, но отличается от современного языка. Таким образом одну часть использованных в «Диване» существительных, составляют не употребляемых в современном литературном языке трудные арабские, фарсидские слова, а другую часть архаичные слова.

По происхождению существительные в «Диване» в основном можно разделить на две группы:

I. Группа существительных, состоящих из азербайджанских слов.

а) Существительные, используемые в современном азербайджанском языке.

б) Существительные, считающиеся архаизмами для современного азербайджанского языка.

II. Слова арабско – фарсидского происхождения. Нужно отметить, что в «Диване» Аmani встречающиеся и когда-то существовавшие в словарном составе азербайджанского языка ряд слов стали архаичными для нашего современного языка. Одна часть этих архаичных слов оставили след разных диалектах нашего современного языка, а другая часть подверглась фонетическим изменениям. В «Диване» есть и такие архаичные слова, которые было бы неправильно считать присущими только азербайджанскому языку, потому что они можно сказать являются общими для большинства тюркоязычных народов. Еще одна группа слов по значению являются новыми. С этой точки зрения архаичные слова в «Диване» в основном можно разделить на три группы: полностью архаичные для современного азербайджанского литературного языка, архаичные по форме, слова с новым значением. Архаичные существительные, встречающиеся в «Диване», характерные не только для языка Мухамеда Аmani, а также в большей или меньшей степени использовались в языке всех классиков.

SUMMARY

The greatest part of “Divan” vocabulary reserve consists of the nouns. The words used there haven’t been changed much from the point of modern Azerbaijan literary language. But according to lexical content “Divan” differs from modern literary language, more or less. . .

This, some part of nouns used in “Divan” originated from Arab, Persian some part of nouns are archaisms for our modern language.

According to origin all nouns are divided into 2 groups:

I. The nouns of Azerbaijan origin

a) The nouns used in modern Azerbaijan

b) The nouns which are considered as archaisms

II. The words of Arabic and Persian origin.

It is necessary to mention, that a number of words used in Amani’s “Divan”, became archaisms in Azerbaijan language. Such words are maintained in some dialects nowadays, but some of changed from phonetic point. There are such words in “Divan”, which can’t be referred to Azerbaijan language, these words are common for all Turkish speaking peoples. One group of words has different meaning now.

From in “Divan” are divided into 3 groups: the words completely archaic for modern Azerbaijan, the words which become archaic because of writing, the words, with new meaning. The words used in “Divan” and all archaisms mentioned above were used not only in Muhammed Amani’s language, but as well in all classics’ works.

R, YÇİ: dos.S.Abbasova